

بررسی زندگی و شخصیت و اصلاحات عباس میرزا

محمد رضا کریم پور کوتیانی^۱، علی اکبر کریم پور^۲، محمد حسین پور^۳

^۱دانش آموخته کارشناسی ارشد تاریخ دانشگاه ازاد اسلامی واحد شوشتر، شوشتر، ایران

^۲دانشجوی دکتری مدیریت آموزشی، گروه مدیریت آموزشی، واحد اهواز، دانشگاه آزاد اسلامی، اهواز، ایران
^۳دانشیار، گروه مدیریت آموزشی، واحد اهواز، دانشگاه آزاد اسلامی، اهواز، ایران

نویسنده مسئول :

محمد رضا کریم پور کوتیانی

چکیده

عباس میرزا در سال ۱۳۰۳ در لاریجان مازنдан به دنیا آمد که آقا محمدخان به دلایل اینکه مادرش از طایفه دولو قاجار بود و آن را که یکی از باهوش ترین و دلیرترین شاهزاده قاجار می دانست بعنوان ولیعهد انتخاب کرد. دوره حکومت وی از سال ۱۷۹۷- ۱۸۳۳ شروع و به اتمام رسید. از اثار فراوان به جای مانده از عصر قاجار چنین می نماید که ایران در آن زمان در یکی از با شکوه ترین و پر افتخارترین مقاطعه تاریخ خود به سر می برده است و در واقع چنین بوده است. نمونه ای از آن اصلاحاتی که شاید اولین گامی در راهی بود که بعد ها ایران را به سوی تجدد به سبک غربی پیش برد. محورهای اساسی این اصلاحات یا مشخصات عمده این بنای جدید عبارت بودند از: اصلاح و نوسازی قشون؛ تقطیم قواعد تازه برای ملک داری و مالکیت و برانداختن سنت فروش ایالات؛ تفکیک خالصه ها از موقوفات؛ تعیین روز مظالم، برای رعیت؛ تاسیس چاپخانه برای دفع اجحاف به رعایا؛ اعزام محصل به فرنگ برای انتقال علوم جدید به کشور؛ تشویق صنایع و تلاش برای استقلال اقتصادی؛ ترویج اندیشه اتحاد اسلامیه میان ایران و عثمانی. اما اهمیت « Abbas Mireza » به این است که وی به نوعی پایه گزار تجدد در ایران به شمار می آید. هرچند انگیزه آغاز این اصلاحات بیش از هر چیز افزودن توان نظامی ایران در برابر مهاجمان بیگانه و به ویژه روس ها بود اما نباید از نظر دور داشت که حیطه گستردۀ تری از مسائل نظامی را شامل شد و صورت های اقتصادی، سیاسی، علمی و حتی فرهنگی به خود گرفت. وی در این راستا تلاش کرد با حفاظت از حدود و مرزها ایران و نیز دادگری و آبادانی و همچنین نشر علم و ادب، ازویه ی پادشاهان ساسانی یا برخی سلاطین صفوی پیروی کند، فرمانده جنگ های ایران و روس نیز بود. جنگ هایی که منجر به بستن دو پیمان گلستان و ترکمنچای و تجزیه بخش های بزرگی از ایران شد. عباس میرزا کوشید تا همچون عثمانی ها ارتش ایران را به سبک ارتش های اروپایی بازسازی کند... در این پژوهش که با مراجعه به کتابخانه ها و سازمانهای استناد فیش برداری صورت گرفته است اقدامات وی را مورد بررسی قرار داده ایم.

واژگان کلیدی: زندگی، شخصیت، اصلاحات، عباس میرزا قاجار.

۱- مقدمه

نیاز به اطلاعات یکی از ضروریات اساسی زندگی اجتماعی انسانهاست، ازینرو هر کس می کوشد، پیرامون خود از دیدگاه خود بنگرد و بررسی کند. زندگی نامه نویسی و شرح حال پردازی بزرگان یک سرزمین نیز همین گونه است و هر کس بادیدگاه ویژه خود به آن می نگرد، گروهی آن را از دیدگاه نژادی و گروهی دیگر از دیدگاه ملی و گروههای دیگر از دیدگاههای دیگر به هر حال مردم هر کشوری مردان و زنان برجسته ای داشته و دارند که برای آنان سودمند و عزیزند و بهتر و شایسته است که آنان را به دیگران بشناسانند تا نسلهای کنونی و آینده از رویه نکوی آنان بهره گیرند . و با بزرگداشت ، و آمرزش خواهی برای آنان یادشان را گرامی بدارند . زندگی نامه بزرگان همچون دانشمندان و سیاستمداران ... مهمترین منبع تاریخ نگاری است از آنجا که تاریخ ایران در عصر قاجاریکی از مهمترین بزنگاههای تاریخی ایران است ، ما شاهد تغییر و تحولات بنیادینی در زمینه های گوناگون سیاسی و فرهنگی و اجتماعی و اقتصادی بوده ایم، که دامنه تاثیرات آن تا به امروز مشهود است این دوره تاریخی که با روی کار آمدن آقامحمد خان در سال ۱۲۱۰ق ، و تاجگذاری او در تهران آغاز شد، کشور ایران توانست یکبار دیگر وحدت ملی و مذهبی خود را احیاء کند با مرگ او فتحعلی شاه به سال ۱۲۱۲ق به حکومت رسید . در دوره او وقایع مهمی چون جنگهای ایران و روس و انقاد عهد نامه گلستان در سال ۱۲۲۸ق و عهد نامه ترکمنچای در سال ۱۲۴۳ق بخششای عظیمی از ایران جدا شد و همچنین در این دوره ایران مورد توجه قدرتهای بزرگ جهان چون فرانسه و انگلیس و روسیه و رقبتهای آنها قرار گرفت و به ناچار دولتمردان ایران برای حفظ موقعیت خویش هر زمان به یکی از این دول خود را نزدیک کردند و به معاهده های مختلفی تن می دانند که عاقبتیش جز زیان و برای کشور در بی نداشت .

تنها پسر فتحعلی شاه قاجار ، عباس میرزا نایب السلطنه بود که طغیانهای داخلی را سرکوب کرد و کوشید تا راه چاره ای برای شکستهای نظامی ایران از روسیه پیدا کند ، او از دست پروردندگان قائم مقام فراهانی بود . وی راه اصلاحات را برگزید و بعدها این کار تغییر و تحولاتی در زمینه های فکری و فرهنگی ایرانیان به وجود آوردو فصل جدیدی را در تاریخ فرهنگی و اجتماعی ایران رقم زد . فایده تحقیق در این است که تمام اطلاعات مربوط به زندگی و اصلاحات وی در این پژوهش جمع آوری و مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته تاخوندگان را با زندگی پر فراز و نشیب وی و اهداف بلند ش آشنا کنیم .

۲- بیان مسئله

عباس میرزا پس از ورود به آذربایجان دست به اصلاحاتی زد او به کارهای دیوانی نظم و ترتیب خاص داد وی طرز جمع آوری مالیات و عواید دولتی ظالمانه و برخلاف اخلاق و عدالت را سامان داد . عباس میرزا دستور داد شهر های مهم آذربایجان از جمله اردبیل و خوی و مراغه و غیره از شکل و صورتهای قبلی خارج شوند و مخصوصاً ترتیب خیابانها و عمارت دلتی به طرز نوین احداث گردند و او در شهر تبریز بنها و ساختهای عمومی و گردشگاهای مختلف ایجاد کرد و به خاطر رفاه حال عموم دستور داد اماكن و باغهای عمومی و مفرح ساخته شود . اما اهمیت عباس میرزا به این است که وی به نوعی پایه گذار تجدد در ایران به شمار می آید. این تجدد چه ویژگی هایی دارد؟ تجدد مدنظر عباس میرزا دو خصوصیت عمده دارد. نخست این که وی با بهره از ابزارهای مدرن، ساختار نظامی ایران را از نظر اسلحه و لباس و تدارکات و حتا آرایش های نظامی، اروپایی کرد. همچنین به جاده سازی و شهرسازی با استفاده از اسلوب های اروپایی همت گماشت، اما مهم ترین اقدامی که عباس میرزا در راستای استفاده از ظواهر مدرنیسم و به عبارتی دیگر مدرنیزاسیون ایران انجام داد، آوردن ماشین چاپ به ایران بود که این مهم، منجر به گسترش افکار جدید در ایران شد.

دومین ویژگی این تجدد، این بود که مدرن سازی ایران از جمهه های نظری و بنیادی نیز در دستور کار عباس میرزا قرار داشت. اقدام دیگر عباس میرزا در راستای مدرن سازی ایران، تلاش برای ایجاد دولت منظم است. تلاشی که به نوعی الگوگیری از پطرکبیر به شمار می آمد. عباس میرزا سعی کرد تا قدرت های محلی را در برابر دولت مرکزی تضعیف و یک حاکمیت واحد بر سرتاسر کشور اعمال کند. این اقدام پایه اساسی تشکیل دولت-ملت مدرن است که بعدها در ایران بدان جامه عمل پوشانده شد. با وجود اینکه عباس میرزا، نقش مهم و شایسته ای در طول تاریخ ایفا نموده است و سهم بسزایی در شکل گیری فتوحات ایران به خود اختصاص داده، ولی یک خلاء مطالعاتی در زمینه این موضوع خطیر وجود دارد، در این پایان نامه هدف نگارنده بررسی شخصیت عباس میرزا و تاثیرات او در ایجاد اصلاحات در ایران دوره قاجار می باشد با توجه به اهمیت دوره قاجار و نقش عباس میرزا در انجام اصلاحات می تواند روشن کردن بسیاری از جنبه های تاریخ معاصر موثر باشد.

۳- پیشینه تحقیق

سر دنیس رایت در کتاب انگلیسیان در ایران آورده است نخستین بار عباس میرزا بود که دانشجویان ایرانی را برای اموختن پزشکی و مهندسی به انگلستان فرستاد . دو تن از آنان در سال ۱۸۱۱ میلادی همراه با هارفورد جوزف فرستاده شدند و تحت مراقبت نقشه بردار او سرگرد جیمز ساترلند قرار گرفتند و پنج تن دیگر در سال ۱۸۱۵ میلادی تحت سرپرستی سرگرد دارسی اعزام گردیدند و همچنین نایب السلطنه نخستین چاپ خانه را در ایران دایر کرد. همه اینها به پشتبانی موثر عباس میرزا صورت گرفت که عزم او در ترویج اصول غربی در ایران علی رغم مخالفتهای موجود در میان آن نسل فوق العاده بود . همچنین از اقدامات دیگر حضور پزشکان انگلیسی که بیماران ایرانی را هم مانند انگلیسیان معالجه می کردند این کار تدریجاً تعصباً شدیدی را که نسبت به طب غربی وجود داشت ساخت کرد . (سر رایت ۱۳۸۳، ص ۷۶ و ۷۰).

مازندرانی در کتاب تاریخ ایران دوره قاجاریه می نویسد که عباس میرزا پس از ورود به سرزمین آذربایجان دست به اصلاحاتی زد او به کارهای دیوانی نظم و ترتیب خاصی داد وی طرح جمع آوری مالیات عواید دولتی ظالمانه و برخلاف اخلاق و عدالت راس و سامان و به امور کشاورزی و قنوات رسیدگی کرد .(مازندرانی ، ۱۳۷۰، ص ۱۶۶).

امینه پاکروان در کتاب خود تحت عنوان عباس میرزا آورده است که او دومین پسر فتحعلی شاه و وارث اعلام شده تاج و تخت بود به یاری انگلستان دست به اصلاحاتی موفقیت آمیز زده است که از جمله ، نیروهایی منظم با اساس عالی سازمان داده است و توب خانه ای خوب و بی نقص تشکیل داد در تبریز ریختگری بسیار خوب ایجاد کرد و یک کارخانه اسلحه سازی بوجود آورد و قلعه های جنگی بر اساس اسلوب اروپایی بنا کرد و اصلاحاتی در زمینه سازمان دهی کشاورزی و حمایت از کشاورزان و حفظ و نگهداری از قناتها انجام داده است ولی اقدامات اصلاحی عباس میرزا به علت خست فتحعلی شاه که پول کمی در اختیار او قرار می داد در مضيقه قرار می گرفت .(پاکروان ۱۳۷۶، ص ۱۵۹ و ۱۹۹).

یروان آبراهامیان در کتاب ایران بین دو انقلاب خود آورده است که تاثیر نفوذ غرب در ایران از سال ۱۸۰۰ میلادی با فشار نظامی روس و سپس انگلیس آغاز شد ، روسها به سلاحهای جدید مجهز بودند با عبور از نیروهای متفق قبیله ای ایران به آسانی آنها را شکست می دادند این شکستها منجر به امتیازات دیپلماتیک و اقتصادی می شد به هر حال حاکمان قاجار کوشیدند اصلاحاتی جزیی را انجام و نخستین برنامه اصلاحات را عباس میرزا انجام داد او وارث مسلم تاج و تخت و والی آذربایجان بود او متوجه این نکته شده بود ارتش ایران نمی تواند در برابر توپخانه متحرک روسیه کاری از پیش ببرد بنابراین دست به اصلاحاتی در ارتش زد او به تقیید از اصلاح گر وقت امپراتور عثمانی سلطان سلیمان سوم به ایجاد نظام جدید در آذربایجان دست زد ارتش جدید او شامل شش هزار نظامی بود که دارای توپخانه و سلاحهای کاملاً جدید و مجہزو مقرری منظم و لباس متحدالشکل و سکونت دادن در پادگان ها بود و همچنین ایجاد کارخانه توب سازی و تفنگ سازی در تبریز ایجاد کرد . همچنین از اقدامات دیگر او اداره ترجمه بود و ایجاد نظامنامه و مقررات مهندسی ، اولین دفاتر دائمی نمایندگی ایران در پاریس و لندن و نخستین گروه محصلان ایرانی را روانه اروپا کرد برای تامین هزینه این امور حقوق و مستمری ها و مخارج گزار و غیر ضروری دربار را کم کرد و همچنین تعریفه های حمایتی و تحریم استفاده از پارچه های خارجی درآمد را افزایش داد و برای جلوگیری از شورش های مذهبی و مخالفتهای احتمالی نظر مساعد علماء را به نظام جدید جلب کرد تا جایی که شیخ السلام تبریز نوسازی ارتش را کاملاً با اسلام منطبق می داشت و عباس میرزا برای اصلاح نوسازی تلاش فراوانی انجام داد .(آبراهامیان ، ۱۳۹۲، ص ۶۸ و ۶۷) . یکی از تفاوت های مهم این پژوهش با دیگر پژوهش های انجام شده در این زمینه اختصاصی بودن آن درباره تمام ابعاد شخصیتی و ویژگی های اخلاقی و اقدامات و اصلاحات انجام شده این شاهزاده و جمع آوری اطلاعات متفاوت از منابع و مأخذ در این پژوهش می باشد که اطلاعات ارزشمندی را به طور کامل و جامع در اختیار پژوهشگران و استادی قرار می دهد .

۴- فرضیات تحقیق

- ۱- همسایگان ایران و قدرتهای بزرگ یکی از عوامل اصلی شکست اصلاحات عباس میرزا بود .
- ۲- خساست و تنگ نظری فتحعلی شاه و اختلافات داخلی روند اصلاحات را کند کرد .
- ۳- میرزای بزرگ قائم مقام فراهانی نقش اساسی در پرورش فکری عباس میرزا داشت .
- ۴- اصلاحات نظامی عباس میرزا در نوسازی ارتش ایران تاثیر مثبت داشت .

۵- اهداف تحقیق

۱-۵- هدف کلی

هدف کلی پژوهش حاضر، بررسی زندگی و شخصیت عباس میرزا و اصلاحات او برای رهایی ایران از نظام اداری سنتی و رسیدن به نظام جدید و پیشرفتی اروپایی آن می باشد. تا این طریق ایرانی مستقل و قوی برای مقابله با بیگانگان ایجاد شود.

۲-۵- اهداف اختصاصی

- بررسی اصلاحات عباس میرزا در گستره نظامی گری

- بررسی اصلاحات عباس میرزا در بخش های دربار

- بررسی اصلاحات عباس میرزا در نهاد دین

- بررسی موانع اصلاحات عباس میرزا قاجار

- بررسی فتوحات عباس میرزا

- بررسی وشناخت زندگانی عباس میرزا با توجه به تاثیر فوق العاده ای که عباس میرزا در جنبه های مختلف تاریخ معاصر ایران از خود بر جای گذاشته است بررسی زندگانی و اصلاحات وی می تواند در جنبه های مختلف زندگانی کنونی ایرانیان تاثیر بگذارد.

۳-۵- اهداف کاربردی

از این تحقیق می توان در دانشگاهها کتابخانه ها و مراکز علمی و پژوهشی استفاده نمود و همچنین مورد استفاده دانشجویان و استادان تاریخ و علوم سیاسی قرار می گیرد.

۶- روش تحقیق

این پژوهش بر اساس مطالعات توصیفی تحلیلی می باشد ضمن بررسی منابع و تحقیقات پژوهشگران برای گردآوری اطلاعات با استفاده از فیشهای تحقیق مطالب لازم را در راستای موضوع استخراج و سپس مورد بررسی علمی قرار داد.

۶-۱- روش گردآوری اطلاعات(میدانی، کتابخانه‌ای و غیره)

کتابخانه ای : که با مراجعه به کتابخانه ها و مراکز و سازمانهای اسناد و سایتهاي معتبر اینترنتي فيش برداری از مطالب قابل استفاده صورت می گيرد

۶-۲- روش تجزیه و تحلیل اطلاعات

اطلاعات پس از گردآوری مورد تجزیه و تحلیل قرار می گيرند . مانند سایر پژوهش های تاریخی به صورت استقرایی از جز به کل خواهد بود.

۷- نتایج تحقیق

۱- تاریخچه مختصری از قاجاریه

قاجاریه آخرین ایلی بودند که در ایران به حکومت و سلطنت دست پیدا کردند. ایل قاجار مانند سایر ایل ها و عشاپر بزرگ ایران، یکی از عوامل موثر در تحولات سیاسی و اجتماعی ایران به شمار می آید این ایل از ترکمانان بود و در زمان مغول به ایران کوچ کرد. به هنگام تشکیل سلسله صفوی توسط شاه اسماعیل ایل قاجار در شمار ایل هایی بود که به پاری او پرداخت و بعد ها در جرگه قزلباش ها در آمد^۱

اصل و نسب قاجارها را برخی از مورخین به قاجارنوبیان ، پسر سرتاق نوبیان می رسانند. که در لشکرکشی هلاکوخان به ایران آمده و توانستند عشیره و فرزندان زیادی را بوجود آورند در این میان تعداد زیادی از ترکان خودشان را به آنها منصوب و به قاجاریه معروف شده اند.

قاجارها به گفته خودشان از ترکان تاتارند که در روزگار چنگیزخان مغول و هلاکو خان از خارج به ایران و همراه با آنان وارد شده اند و در زمان حاکمیت مغولان در خاک ایران زندگی می کردند با ضعیف شدن دولت قاجارها به گفته خودشان از ترکان تاتارند که در روزگار چنگیزخان مغول و هلاکو خان از خارج به ایران و همراه با آنان وارد شده اند و در زمان حاکمیت مغولان در خاک ایران زندگی می کردند با ضعیف شدن دولت ایلخانی این طایفه از ایران کوچ کرده و در محدوده شام مستقر شدند تا اینکه امیر تیمور گورکانی مجدد آنها را به ایران آورده و در آذربایجان، گنجه و ایروان ساکن شدند.^۲

اما در رابطه با اصل و نسب قاجارها و انتساب آنها با مغولان شک و تردیدهایی وجود دارد و شاید به این علت باشد که بزرگان قاجار با تبعیت از دو اصل که یکی: قانون ترکان بود که زمانی که طایفه ای به مرتبه بزرگی و مقام می رسید مردمان دیگر مایل بودند خودشان را به آن طایفه منتبه و به نام آنها معروف شوند و اصل دوم نسب سازی بود که بعضی از سلسله های ایرانی پس از سقوط ساسانی سعی می کردند که نسب خودشان را به پادشاهان پیش از اسلام برسانند. برای خود مشروعيت بدست آورند .

و آن هم به خاطر حقارتی بود که اعراب بعد از هجوم به ایران روا داشتند . این مسئله در بین شاهان بعد از مغول که اغلب خود را به چنگیز و اولاد او منتبه می کردند هم وجود داشت. هر چند تاریخ نویسان که تاریخ قاجاریه را نوشته اند هیچ سند مکتوب در این زمینه ارائه نکرده اند که نشان دهد آنها به میل بزرگان این طایفه عمل کرده اند.^۳

به هر حال قاجاریه از جمله هفت ایلی بودند که شاه اسماعیل صفوی به پادشاهی رسید اما قاجارها در زمان شاه عباس اول به سه بخش تقسیم شدند. دسته اول را به گرجستان جای دادند و دسته دیگر را به مرو خراسان و در دهنه اوزبک ها و دسته سوم را در استرآباد کنار رود گرگان ساکن کردند تا به مقابله با حملات ترکمنان پردازند.^۴

وی سلسله پادشاهان قاجار که بیش از ۱۳۴ سال در ایران فرمان راندند. از سال ۱۲۰۹ هجری قمری تا سال ۱۳۴۴ هجری قمری از این خاندان هفت نفر به پادشاهی رسید. اولین آنها آغا محمدخان قاجار ۱۲۰۹ تا ۱۲۱۲ وی پسر ارشد محمدحسن خان قاجار بود .

۲- فتحعلیشاه ۱۲۱۲ تا ۱۲۵۰ پسر حسینقلی خان جهان سوز برادرزاده آقامحمدخان بود.

۳- محمد شاه ۱۲۵۰ تا ۱۲۶۴ پسر عباس میرزای قاجار نواده فتحعلی شاه بود .

۴- ناصرالدین شاه ۱۲۶۴ تا ۱۳۱۳ هجری قمری پسر محمدشاه.

۵- مظفرالدین شاه ۱۳۱۳ تا ۱۳۲۴ هجری قمری پسر ناصرالدین شاه بود.

۶- محمدعلی شاه ۱۳۲۴ تا ۱۳۲۷ هجری قمری پسر مظفرالدین شاه

^۱ سعید: نفیسی. تاریخ اجتماعی و سیاسی ایران در دوره معاصر، تهران ، اسیاطیر ، ۱۳۸۳، ج ۱، ص ۲۸

^۲ - علی اصغر شمیم، ایران در دوره سلطنت قاجار، تهران نشر ملبیر، ۱۳۷۵، چاپ هفتم، صص ۲۲ - ۲۳

- محمد تقی لسان ملک سپهر ، ناسخ التواریخ، تاریخ قاجاریه ، به اهتمام: جمشید کیانفر، تهران اساطیر، ۱۳۹۰، جلد یک، صص ۹-۷

^۳ - غلامرضا ورهرام، تاریخ سیاسی و سازمان های اجتماعی ایران در عرصه قاجار، تهران، انتشارات معین، ۱۳۶۹ ، صص ۳۱- ۳۲

^۴ - حمید مشعوف، وزارت و وزیران اعظم در دوره قاجار، خراسان، نشر پژوهش توس، ۱۳۸۳، جلد ۱، صفحه ۳۸

۷- احمدشاه ۱۳۲۷ تا ۱۳۴۳ پسر محمد علی شاه

این حکومت با تصویب ماده واحده سعادت ملت در مجلس شورای ملی در نهم آبان ماه ۱۳۰۴ هجری شمسی برابر با ۱۳ ربیع‌الثانی ۱۳۴۴ هجری قمری به تصویب رسید خاندان قاجار از پادشاهی ایران کنار نهاده شد و حکومت موقت در حدود قانون و ... به رضاخان پهلوی واگذار شد. ماده واحده مجلس به انقراض سلطنت قاجاریه و واگذاری حکومت موقت را در حدود قانون و قوانین موضوعه مملکتی به شخص رضا پهلوی رأی داد.^۵

۲- اوضاع سیاسی قاجار تا تولد عباس‌میرزا

آقامحمدخان :

بررسی تحولات سیاسی- اجتماعی ایران به شخصیت سیاستمداران ایران پیوند خورده است. این امر لزوم کاربست رهیافت روان‌شناسی سیاسی را نشان می‌دهد. در این میان شخصیت "آغا" یا آقا محمد خان قاجار از چندین جهت جالب می‌نماید. وی بنیان گذار سلسله قاجار است و حکومت واحد یکپارچه‌ای را در دورانی تشکیل داد که ملوک الطوایفی جاری بود آنچه در دوران روانشناسی آقا محمد خان قاجار قابل حائز اهمیت است، واقع مقطعه‌نشدن اوتست. آقا محمد خان متولد ۲۷ محرم سال ۱۳۵۵ هجری قمری و مرگ او در ذی‌حجه سال ۱۲۱۱ هجری قمری می‌باشد. او در استرآباد گرگان به دنیا آمد، وی فرزند بزرگ محمدحسن خان قاجار است به گفته منابع معتبر بعد از کشته شدن پدرش در سن شش‌سالگی به دستور علی قلی خان افشار که برادرزاده نادر بود خواجه شد. از اقدامات آقامحمدخان که در مدت ۱۱ سال انجام داد می‌توان به تصرف اصفهان - ری و تهران و فارس و گرگان، آذربایجان، گرجستان و استحکام قلعه محکم شوши کرد استحکامات همانند آن وجود نداشت.^۶

آقامحمدخان شیوه حکومت و اداره امور مملکت خود را براساس روش‌های حکومت در زمان صفویه قرار داد هم چنین بعضی از اصول سیاست دولت خود مثل سیاست حمایت از بازرگانان پیشه‌وران و برقراری ارتباط با اروپاییان را از کریم‌خان زند گرفته بود ولی پندر و آنديشه او در مورد اداره مملکت همان روش سنتی بود و حکام و ولایات را خود انتخاب می‌کرد.

شاید در یک نگاه کلی بتوان به یکی از مشکلات اساسی در ساختار سیاسی دولت قاجارها اشاره کرد و آن مسئله جانشینی در این دوره می‌باشد که دشواری‌های زیادی را به وجود آورد انتخاب باباخان به جانشینی خود نارضایتی سایر برادران را به همراه داشت و در دوره‌ای کشور را به حال بحران و جنگ‌های داخلی فرو برد. به این دلیل بر ازدواج باباخان و آسیه خانم تأکید کرد و نتیجه این ازدواج عباس‌میرزا بودوی به فتحعلی‌شاه سفارش کرد که دختر میرزا محمدخان بیگلر بیگی دولو را برای عباس‌میرزا انتخاب کند. نتیجه این انتخاب پسری شد که نام او محمد میرزا بود و از دو طایفه‌ی قاجار نسب داشت. قتل آقامحمدخان در شب بیست و یکم ذی‌حجه سال ۱۲۱۱ هجری قمری اتفاق افتاد با مرگ او نوبت حکومت و پادشاهی به فتحعلی‌شاه رسید. از سری اقدامات آقا محمد خان اشاره می‌شود به: ساختن ضریح مرقد برای نخستین امام شیعیان (از طلا) اهل کتاب خواندن مسیحیان، یهودیان، و زرتشیان. خریدن و آزاد کردن برده‌گان مسلمان برای جلوگیری از خرید و فروش آنها.^۷

فتحعلی شاه:

باباخان فرزند حسینقلی خان جهان‌سوز در ۱۸ شوال ۱۱۸۵ هجری قمری در دامغان به دنیا آمد در این زمان پدر او از طرف کریم‌خان زند به حکومت دامغان منصوب شد با تولد او نام او را به مناسبت یاد نام جدش فتحعلی گذاشتند و سقوط زندیه به وسیله آقامحمدخان قاجار عمومی باباخان به تشکیل سلسله قاجاریه پرداخت او برادرزاده اش باباخان بسیار علاقه داشت وی را در سن جوانی به عنوان ولی‌عهد انتخاب و به حکومت شیراز منصوب کرد.^۸

^۵ حسین مکی، تاریخ ۲۰ ساله ایران، تهران، انتشارات علمی، ۱۳۷۴، جلد سوم، چاپ چهارم، صفحه ۵۰۹

^۶ محمدحسن خان اعتمادالسلطنه، صدرالتواریخ، به کوشش: محمد مشیری تهران، نشر روزبهان، ۱۳۷۵، چاپ دوم، صفحه ۱۳

^۷ محمد‌هاشم آصف، رسم التواریخ، به کوشش: میرزا مهرابادی، تهران، نشر دنیای کتاب را ۱۳۸۸ ، چاپ دوم صص ۴۷۴ - ۴۷۵

^۸ خواجه تاجدار به نوشته ران گور فرانسوی و مترجمه: ذبیح‌اله منصوری؛ تهران؛ انتشارات امیرکبیر؛ ۱۳۷۶، ص ۱۳۵

^۹ عباس رمضانی، فتحعلی قاجار شاه ایران ، تهران، نشر ترفند ، ۱۳۸۸ چاپ دوم، صفحه ۲۶

آقامحمدخان برای اینکه باباخان از تاج و تخت محروم نشود تمام افرادی را که با حکومت او مخالف بودند از میان برداشته و زمینه را برای حکومت او فراهم آورد.^{۱۰} باباخان روز عید فطر سال ۱۲۱۲ هجری قمری با نام فتحعلی‌شاه در تهران رسماً تاج‌گذاری نمود و سپس به سرکوبی علیقلی خان یکی از اعمام خود که دعوی پادشاهی داشت رفت و کور نمود سپس به قصد سرکوبی صادق خان شفاقی که تا قزوین پیش آمده بود و رفت با شکست اوصاص خان دستگیر شد اما بعد از پس دادن جواهرات سلطنتی مورد بخشایش قرار گرفت و او را به حکومت سراب منصوب کرد. و همچنین جسد آقامحمدخان را که در قلعه شوشی به امامت گذاشته بود به نجف اشرف منتقل کرد.^{۱۱} برخی اعمال فتحعلی‌شاه قاجار:

- از دست رفتن بخش‌های از آذربایجان، گرجستان، ارمنستان، در عهدنامه‌های ترکمانچای و گلستان که به واسطه بی‌لیاقتی فتحعلی‌شاه و شکست در نبرد با روسیه به ایران تحمیل شد
- بخشیدن الماس شاه به امپراتور روسیه به عنوان خون‌بهای گریبادف
- حکاکی تصویر خود روی قسمتی از آثار تاریخی سasanی در تاقبستان که باعث وارد آمدن خسارات به آثار سasanی شده است.
- حکاکی عبارت «سلطان صاحبقران فتحعلی‌شاه قاجار ۱۲۴۴» بر روی الماس دریای نور. با این کار از ارزش این الماس بی‌همتا بهشدت کاسته شد^{۱۲}

تولد و کودکی عباس‌میرزا

دومین پسر فتحعلی‌شاه عباس‌میرزا قاجار در سال ۱۱۶۸ هجری شمسی در روستای نوای لاریجان مازندران از دختر فتحعلی‌خان دولی قاجار زاده شد.^{۱۳}

فتحعلی‌شاه نام او را عباس‌میرزا گذاشت و نسبت به این مهر و انس خاصی پیدا کرد. است عباس‌میرزا برخلاف سایر پسرانش در دوران کودکی طلفی مريض المزاج ولی فوق العاده مودب، سریه‌زیر و محظوظ بود وی در سن ده‌سالگی به کسالت و درد مفاصل و استخوان مبتلا گشت.^{۱۴}

می‌توان گفت که عباس‌میرزا از پدر و مادری قجری به دنیا آمد مورد توجه و مهر آفاخان قرار گرفت به او آموزش داد فردی دانا و توانا بود و به مطالعه علاقه داشت. فتحعلی‌شاه عباس‌میرزا را به خاطر شجاعت و دلاوریش، و تدبیر و علاقه زیادش به فن نظامیگری دوست می‌داشت زیرا شاه خود هیچ یک از این خصایص را نداشت و مخصوصاً عباس‌میرزا را به خاطر نظامیگریش تحسین می‌کرد.^{۱۵}

سید محمد رفیع، سفیر عثمانی مقیم ایران در زمان جنگ‌های اول ایران و روس، راجع به عباس‌میرزا که در آن زمان، با وجود تصدی مقام فرماندهی ارتش ایران در جنگ با روس‌ها، هیجده سال بیشتر نداشت چنین اظهار نظر کرده است: « Abbas Mیرزا، که به گفته پادشاه پیشین (آقا محمدخان قاجار) و به سبب شایستگی خویش و لیعهد گردیده و اینک فرمانروای تبریز است، با وجود کمی سن و سال گویی یکی از مشایخ بزرگوار است. از پیروی خواهش نفس و برافراشتن کاخ و ایوان و پوشیدن جامه‌های زیبنده پرهیز دارد. شیفتۀ دادپروری و دادگستری است و دوستدار اهل کمال.^{۱۶} »

^{۱۰} آن، ک، س، لمبیتون، سیری در تاریخ ایران بعد از اسلام، ترجمه: یعقوب آژند، تهران، امیرکبیر، ۱۳۶۳، ص ۱۸۲

^{۱۱} حسن پیرینا، عباس اقبال، پرویز بابایی، تاریخ ایران، تهران، نکام، ۱۳۹۰، ص ۹۳۵

^{۱۲} محمد هاشم آصف (رستم الحکما)، رستم التواریخ، به اهتمام عزیزان‌الله علی‌زاده، تهران: انتشارات فردوس، چاپ دوم، ۱۳۸۲، ص ۴۲۳

^{۱۳} مهدی بامداد، شرح حال رجال ایران در قرن ۱۲، ۱۳-۱۴ هجری، تهران، انتشارات زوار، ۱۳۷۸، چاپ پنجم جلد دوم صفحه ۲۱۵

^{۱۴} ناصر نجمی، عباس‌میرزا، تهران، نشر مهارت علمی، ۱۳۷۴، صفحه ۲۵

^{۱۵} زهرا جمالی، داور، ایل قاجار(فراز هایی از زندگی عباس‌میرزا قاجار) ۱۳۸۵، تهران، انتشارات گیتی، ص ۶۵

^{۱۶} علی اکبر بینا، تاریخ سیاسی و دیپلماسی ایران، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۸۳، جلد یک، چاپ دوم، ص ۲۵۷

ازدواج عباس میرزا:

آقامحمدخان بسیار باهوش بود و به این نکته بی برده بود که در هر نسل صورت می‌گیرد پیوندھای خونی را تقویت کند به همین علت بود که به فرمان او هر کدام از شاهزادگان قاجار می‌باشد با یکی از خانواده‌های بزرگ وصلت نمایند.^{۱۷} آقامحمدخان با این سیاست چند هدف را دنبال می‌کرد اول در پی حل اختلاف دیرینه بین دو شاخه دولو و قوانلو بود و ثانیاً از طرف دیگر آقامحمدخان نمی‌توانست یا شاید نمی‌خواست این دو طایفه رقیب قوانلو و دولو را از همراهی در قدرت دور کند بلکه به دنبال راهی می‌گشت که دولوها را در ساختار سیاسی قدرت سهیم کند و به تدریج آنها را در قدرت پادشاه و قوانلو ادغام کند بر این اساس در زندگی نامه میرزا محمدخان قاجار دولو بیگلر بیگی آمده است در سال ۱۲۱۸ قمری فتحعلی شاه دختر او به نام خرد خانم را به نکاح عباس میرزا درآورد و عروسی بسیار مفصلی برای او برپا کرد که بعداً به مهد علیا معروف شد.^{۱۸}

۷-۳- ولایت عهدی عباس میرزا و چگونگی به قدرت رسیدن

برادر بزرگتر عباس میرزا یعنی محمدعلی میرزا از مادری اهل خیوه که اصیلیتش ناشناس بود متولد شد. این فرزند به دلیل قانونی که آقامحمدخان سخت پاییند آن بود از سلطنت محروم و شانس ولایتهای نداشت بدین ترتیب زمینه ولیعهدی برای عباس میرزا فراهم آمد زیرا وی از مادر متولد شد که آسیه خانم دولو یا مهدعلیای اول لقب داشت و این زن یعنی مادر عباس میرزا نیز از انتخاب‌های مناسب آقامحمدخان برای فتحعلی شاه بود.^{۱۹}

این امر باعث شده که هر چند عباس میرزا، چهارمین فرزند فتحعلی شاه باشد ولی به دلیل علاقه و محبت و سفارش آقامحمدخان قاجار، فتحعلی شاه در سال دوم جلوی خود به سلطنت(۱۲۱۳ هـ ق) مجلس باشکوهی ترتیب دهد و جمع کثیری از بزرگان و علماء و رجال سرشناس و درباریان صاحب رأی و نظر و سرکردگان قاجار را دعوت کند آنها در زمینه تفویض ولیعهدی به فرزند قابل و کارداش عباس میرزا مشورت و گفتگو کنند فتحعلی شاه که عباس میرزا را از دیگر فرزندان خود باهوش‌تر و دلیرتر می‌دید وقتی در این مجلس همه بزرگان نسبت به شجاعت و امتیازات برجسته عباس میرزا اتفاق نظر داشتند و انتخاب شاه را شایسته دانستند و فتحعلی شاه فردای آن روز وی را به حکومت آذربایجان منصوب کرد.^{۲۰}

انتخاب عباس میرزا به ولایتهای شدیدی باعث نارضایتی های شدیدی شد به طوری که کوزنتسویا بیان می‌دارد که هنگامی که عباس میرزا به جانشینی برگزیده شد هر چند این اقدام باعث نا خور سندی برادر بزرگ ولیعهد محمدعلی میرزا دولتشاه گردید و اما در ایران این اقدام قانونی شناخته شده بود و در وصیت نامه آقامحمدخان قاجار هم به ان اشاره شده است.^{۲۱}

هر چند که منابع دوره قاجار تمایل زیادی به طرح نظر مخالف ندارند اما این اعتراض‌ها و مخالفتها بعدها در مورد ولایتهای عباس میرزا و جانشینی او محمدشاه دیده می‌شود چرا که عباس میرزا برای حفظ تاج و تخت و ماندن پادشاهی در خانواده خود در عهده‌نامه ایران و انگلیس ماده ای قرارداد که از تعهدات انگلیس به دولت ایران است ماده ۳- عهده‌نامه‌ای ایران و انگلیس چنین است دولت انگلیس متوجه می‌شود که از کمک و معاونت با سرکشان و شاهزادگانی که بر علیه تاج و تخت پادشاه قاجار قیام کنند خودداری کند.^{۲۲}

یا در فصل پنجم عهده‌نامه ترکمنچای بین ایران و روسیه بسته شد دولت روسیه تعهد می‌کند که سمت ولایتهای عباس میرزا را تأیید و موافقت کند که پس از جلوس او بر تخت سلطنت ایران سلطنت او را به رسمیت بشناسد.^{۲۳} این امر حکایت از آن دارد که مخالفتها با ولیعهدی عباس میرزا و جانشینی او به حکومت و موروشی بودن حکومت در خانواده‌های قاجار وجود داشته است

^{۱۷} امینه پاکروان، عباس میرزا و فتحعلی شاه، ترجمه صفیه روحی، تهران، نشر ایران، ۱۳۷۶، صفحه ۱۰

^{۱۸} مهدی بامداد، شرح حال رجال ایران در قرن ۱۲، ۱۳، ۱۴ هجری، تهران، زوار، ۱۳۷۸، چاپ پنجم، جلد ۳، ص ۴۶

^{۱۹} امین پاکروان، عباس میرزا و فتحعلی شاه، ترجمه: صفیه روحی، تهران، نشر تاریخ ایران، ۱۳۷۶، صفحه ۱۰

^{۲۰} محمدتقی لسان الملک سپهر ناسخ التواریخ به اهتمام جمشید کیانفر، چاپ اول، ۱۳۷۷، چاپ دیبا، انتشارات اساطیر، ج ۱۰۱ ص ۱۰۱

^{۲۱} کوزنتسویا، اوضاع سیاسی و اجتماعی و اقتصادی ایران، ترجمه سیروس ایزدی، تهران، نشر بین‌المللی، ۱۳۸۵ چاپ اول صفحه ۳۲

^{۲۲} علی اصغر شمیم، از نادر تا کودتای رضاخان میرینج، تهران، مؤسسه انتشارات مدبیر، ۱۳۷۵، چاپ چهارم، صفحه ۲۶۷

^{۲۳} علی اصغر شمیم، ایران در دوره سلطنت قاجار، انتشارات مدبیر، تهران، چاپ دوم، ۱۳۸۹، صفحه ۹۶

۴- اعتقادات مذهبی

با ایجاد سلسله صفوی به سال ۸۸۰-۱۱۰۱ ه ش ایران متعدد که تقریباً همان منطقه مرکزی ایران امروزی را منتها با حدود مرزهای بیشتری را شامل می شد به وجود امد آنها نخستین کسانی بودند که مذهب شیعه را در ایران رسمیت بخشیدند و از آن پس به تبیله مذهب شیعه همت گماشتند به طوری که اکثریت مردم ایران به این مذهب متمایل شدند. دولت صفویه را می توان دولت نوین ایران به حساب آورد از دلایل مهم این است: ۱- آنها سرزمین وسیعی را هم تراز با ایران امروزی یکپارچه کردند. ۲- با محوریت شیعه یک شالوده مشترک مذهبی و فرهنگی بینان گذاشتند، از آن زمان مذهب شیعه در هویت اکثر ایرانیان جای مهمی را به خود اختصاص داده است اکثر شیعیان ایران تا به هنگام انقلاب مشروطه در سال ۱۲۹۰-۱۲۸۴ ه ش بیشتر مایل بودند که با اصطلاحات اسلامی و شیعی هویت خود را مشخص سازند تا اصطلاحات دیوانی، هر چند مزد میان هویت شیعی و هویت ملی همیشه مشخص نیست.^{۲۴}

قاجارها نیز خاندانی شیعه مذهب و سخت باورمند به مبانی تشیع بودند چنان که آقامحمدخان در هنگام تاجگذاری به بستن شمشیر مرصع شاه اسماعیل صفوی به کمر خود سوگند خورد که به مذهب شیعه وفادار بماند و مروج و مدافع آن باشد از این رو تهران را دارالخلافه نامید یعنی پایتخت کشور شیعیان. او پس از تاجگذاری طی یک مراسم خاص که در دامغان برگزار شد با سپاهیانش به سوی تهران عزیمت کرد اگرچه مقصد نهایی آنها مشهد بود.^{۲۵} نامهای اسلامی و شیعه بر روی سکه‌های آنها است به طوری که بر روی سکه‌های طلای محمد حسن خان شعار شیعی لاله‌الله، محمد رسول الله، علی ولی الله نوشته شده بود. از شهرهای مقدس شهر قم بسیار مورد علاقه فتحعلی‌شاه و محمد شاه بود. فتحعلی‌شاه گنبد مطلاعی برای مسجد قم که در زیر نور آفتاب می‌درخشید همچنین برای احترام به علما و مدرسین برجسته قم محلی بنا کرد که الان مدرسه فیضیه قم است.

۵- پیشینه روابط ایران و روسیه

پیشینه رابطه میان ایران و روسیه در ۲۹ مه ۱۴۵۳ میلادی برابر با ۲۰ جمادی‌الثانی سال ۸۵۴ هجری قمری هنگامی که سلطان محمد فاتح موفق به فتح شهر قسطنطینیه شد باز می‌گردد. اولین ارتباط ایران و روسیه در دوره صفویه در سال ۱۵۵۳ م بود. اولین شرکت انگلیسی برای تجارت خارجی با عنوان تجارت خانه و کمپانی بازرگانی ماجرا جو در لندن تأسیس شد همین شرکت، شرکت تجاری مسکو را تاسیس کرد و هیاتهای این شرکت در مرحله دوم سفر به ایران در سال ۱۵۶۸ م با استقبال شاه طهماسب روبرو و نتیجه مثبتی برای برقراری ارتباط رسیدند زیرا در آن زمان شاه طهماسب نمی خواست با مسیحیان که دشمن عثمانی بودند ارتباط برقرار کند زیرا تازه جنگ بین ایران و عثمانی تمام شده بود و قرارداد صلح آماسیه امضا شده بود دولت دوست نداشت آتش جنگ مجدد شعله ور شود.

شاه عباس نیز که در جنگ با عثمانی نیاز با روسیه را به شدت احساس می کرد سیاست سلطان محمد خدابنده یعنی اتحاد با روسیه علیه عثمانی را دنبال کرد و در این راه از هر فرصتی استفاده کرد و هیاتهای متعددی به روسیه گسیل نمود. و از هیاتهای روسیه نیز به گرمی پذیرایی نمود و هدف زمینه سازی برای اتحاد علیه عثمانی بود در سال ۱۶۱۰ م زمان پیروزی های شاه عباس علیه عثمانی است و به موجب قرارداد ۱۶۱۳ م دولت عثمانی پذیرفت از هر گونه ادعایی نسبت به مناطق تحت تصرف ایران صرف نظر کند از همین زمان بود که مرزهای ایران و روسیه در خشکی به هم پیوست و در واقع همسایگی و حوادث مربوط به آن آغاز شد.^{۲۶} حمله و تازش روسها به ایران زمان طولانی از تاریخ ما را در بر می‌گیرد برای روش شدن بیشتر و نشان دادن سابقه این حمله‌ها نگاه اجمالی به سابقه این حمله و تخاصمات بین ایرانیان و روسها می‌اندازیم تا شاید بتوانیم گوشه‌ای از دلایل جنگ‌های ایران و روسیه در زمان قاجاریه را روش نماییم

۶- عباس میرزا و دور اول جنگ‌های ایران و روسیه

روس‌ها با حمله آقا محمد خان به تفلیس و ضمیمه نمودن قفقاز به قلمرو ایران، در موضع منفعلانه قرار گرفتند. اما در اوایل حکومت فتحعلی‌شاه تحولات داخلی قفقاز و بی تدبیری سیاست مداران ایران، روس‌ها را برای حمله به شمال ایران جری تر نمود؛ لذا، آنان با ضمیمه نمودن گرجستان و حمله به قفقاز و در روی دولت قاجار قرار گرفتند. ایرانیان هم به فرمان دهی عباس میرزا نایب السلطنه به

^{۲۴} نیکی آر کدی، ایران دوران قاجار و برآمدن رضاخان، ترجمه: مهدی حقیقت‌خواه، تهران، انتشارات ققنوس، ۱۳۸۱، صص ۲۲-۲۱-۲۰-۱۹

^{۲۵} پیتر آوری و، تاریخ ایران دوره افساریه، زندیه و قاجار (از مجموعه کمبریج) ترجمه مرتضی ثاقب‌فر، تهران، جامی، چاپ اول، ۱۳۸۷، جلد هفتم، صص ۱۷۱-۱۷۰

^{۲۶}- بیانی، خان بابا، همان، ص ۱۹۸

مقابله با آن ها برخاستند. با طولانی شدن نبرد، دربار ایران مشاهده می کرد که سربازان و مردم ایران در اهداف قاجارها از این نبرد تردید کرده اند و حاضر به همکاری نظامی و مالی برای دفاع در برابر روسها نیستند؛ پس برای این که همکاری را از نبرد نظامی به نبرد عقیدتی اسلام با کفر تبدیل نمایند حمله روسها را نه حمله به قلمرو قاجارها، بلکه یوروش به قلمرو اسلام شیعی و برای از بین بردن اسلام و اشعه‌ی کفر و انmod کنند، در صدد فتاوی‌جهادی از علماء برآمدند تا از طریق آنها به نبرد خود با روسیه مشروعیت دهند. روحانیان و علمای طراز اول این دوره، اگرچه حکومت قاجار را مشروع نمی‌دانستند ولی چون شاهد از دست رفتن سرزین‌های اسلامی بودند، و از سویی در خود نیز شرایط لازم رای تشکیل حکومت و لشکر کشی علیه روسها را نمی‌دیدند، لذا، به درخواست شاه و عباس میرزا پاسخ دادند و رسایل و فتاوی‌برای مقابله با روسها نوشتند و به دست قاجارها سپرند.^{۲۷} در این رسایل روحانیان از جانب خود، فتحعلی شاه را به عنوان فرمانده سپاه اسلام برای مقابله با روسها معرفی کردند و به وی اختیاراتی برای اخذ مال از مردم برای مقابله با روسها دادند.^{۲۸}

البته این اقدام روحانیون را نباید به معنی مشروعیت بخشی به حکومت قاجارها تلقی نمود، بلکه این عمل بمعنی صحه‌گذاری بر نقش علماء به عنوان سرچشمۀ مشروعیت قاجارها بر طبق نیابت عامه بود.^{۲۹} علی رغم تلاش‌های زیادی که عباس میرزا عیسی قائم مقام فراهانی در کار تدوین این فتاوا انجام دادند ولی با تغییر رویکرد شاه به نحوه مقابله با روسها و تمایل به همکاری با فرانسه و بعد انگلیس در جنگ با روس کار انتشار این فتاوا مغلق ماند؛^{۳۰} و سرانجام دوره اول جنگ‌های اول ایران و روس به وساطت انگلیسی‌ها با انعقاد عهد نامه گلستان در سال ۱۲۲۸ هـ و واگذاری ایالات و شهرهای قراباغ، گنجه، شکی، شروان، قبه، دربند، باکو و قسمتی از تالش به روسها پایان یافت.

۷-۷- عباس میرزا و دور دوم جنگ‌های ایران و روسیه

با خیانت فرانسه به ایران و امضای معاهده صلح تیلیست و متارکه خصوصیت میان روسیه و فرانسه فتحعلی‌شاه برای مقابله نظامی با روس‌ها ناچار به دولت انگلیس روی آورد اما دور دوم جنگ‌های ایران و روسیه که در سال ۱۲۴۱ هجری قمری شروع و در سال ۱۲۴۳ هجری قمری پایان یافت دارای علل و عوامل می‌باشد که به برخی از آنها اشاره می‌کنیم. علل دور دوم این تاختاصات را می‌توان به شرح زیر بیان نمود. روسیه از آنچه طی ۱۰ سال جنگ با ایران با امضای معاهده صلح گلستان به دست آورده بود بسیار خشنود بود ولی فتحعلی‌شاه و هیئت حاکمه ایران که بخش‌های وسیعی از قفقاز را از دست داد و ۳۰۰۰،۰۰۰ نفر از مردم مسلمان و اتباع ایران ساکن قفقاز را بدون حامی در اختیار روس‌ها گذاشتند هرگز آن راضی نبودند و نمی‌توانستند مقررات و معاهده مزبور را به سادگی پذیرفته و آن را به خود هموار سازند.^{۳۱} در این زمان درباره ایران نیز ابوالحسن خان شیرازی سفیر سابق ایران در لندن را به روسیه فرستاده تا خطوط مرزی را تصحیح کند اما وزیر خارجه روسیه موافقت نکرد و گفت که سرزین‌های متصرفی را ما به زور نگرفته‌ایم بلکه حکام هر محل با کمال میل به تابعیت حکومت روسیه درآمده‌اند.^{۳۲} در این زمان کساندر اول تزار روسیه وفات یافت و نیکلای اول جانشین او شد و دست یرمولف در عملیات جنگی علیه ایران باز گذاشت وی می‌خواست بر تمام راهها و قصبات اطراف ایران و حوزه گوگچای احاطه داشته باشد. یرمولف در سال ۱۲۴۱ هـ ق به طور غافل‌گیر کننده‌ای به نواحی مرزی آپاران حمله سختی کرد. بعضی دهات و قصبات و نواحی را غارت و به آتش کشاند این امر آتش جنگ بین دولت ایران و روسیه شعله ور ساخت.^{۳۳}

۷-۸- نگاهی اجمالی به خاندان فراهانی

در هزاوه فراهانی خاندان سادات دانشوری زندگی می‌کردند. افراد این خاندان در عهد حکومت صفویه به سبب فضل و دانش عهده دار مناسب و مشاغل مهمی در دستگاه دیوانی بودند میرزا ابوالفتح پسری داشت به نام میرزا عیسی که وی از منشیان تراز اول بود میرزا عیسی

^{۳۷} غلامحسین زرگری نژاد (۱۳۷۹). بررسی احکام الجہاد و اسباب الرشاد، نخستین اثر در تکوین ادبیات جهادی تاریخ معاصر ایران. مجله دانشکده ادبیات دانشگاه تهران، ش ۱۵۵ - ۳۷۸ - ۳۸۰ - صص ۳۷۸ - ۳۸۰.

^{۳۸} میرزای عیسی قائم مقام فراهانی احکام الجہاد و اسباب الرشاد، به کوشش غلامحسین زرگری نژاد، تهران: بقעה، ۱۳۸۰، ص ۳۹۱ - ۳۹۳ - ۳۹۴.

^{۳۹} زرگری نژاد (۱۳۷۹) همان منبع، صص ۷۶۵ - ۷۶۵ - ۷۶۸.

^{۴۰} رضاقلی خان هدایت، تاریخ روضه الصفای ناصری، به کوشش جمشید کیانفر، تهران: اساطیر، ۱۳۸۰، جلد ۹، صص ۸۶ - ۸۷.

^{۴۱} علی اصغر شمیم ایران در دوره سلطنت قاجار، تهران، مدب، ۱۳۷۵، چاپ دوم صفحه ۱۶۶ - ۱۶۷.

^{۴۲} وحید مازندرانی، تاریخ ایران در دوره قاجاریه، تهران، انتشارات سپهر، ۱۳۷۰، صص ۱۳۷ - ۱۳۸.

^{۴۳} پیتر آوری، تاریخ ایران از مجموعه کمبریج، دوره افشاریه و زندیه و قاجاریه، ترجمه مرتضی ثاقب‌فر، تهران، چاپ اول، جامی، جلد هفتم، ۱۳۸۷، صفحه ۳۲۳.

دو پسر به نام‌های میرزا محمد حسین و میرزا محمد حسن داشت. میرزا محمد حسین در سال ۱۱۸۰ هجری قمری به وزارت پادشاهان زند رسید. میرزا محمد حسن نیز به کار دیوانی اشتغال پیدا کرد. میرزا حسین از دانشمندان و شاعران بزرگ آن روزگار بود و به وفای تخلص می‌کرد. او را میرزا حسین وزیر می‌گفتند زیرا وزیر سه پادشاه زند بود و برادرش میرزا حسن معاونت او را بر عهده داشت. میرزا حسن دارای پسری شد که او را به نام جدش میرزا عیسی نامیدند او که سپس به میرزا بزرگ معروف شد به فرزندخواندگی عمومی خود میرزا حسین وزیر درآمد میرزا حسین پسر نداشت از این رو میرزا بزرگ تحت تربیت و مراقبت خود قرار داده و تجاربه علمی و فرهنگی و سیاسی خود را در اختیارش قرار داد آنگاه دختر خود به نام خانم آغا را به ازدواج او درآورد میرزا بزرگ سال‌ها در خدمت عمومی خود نایب‌الوزار بوده پس از انقراض سلسله زنده‌ی آقا محمدخان قاجار میرزا حسین وزیر و برادرش را به خدمت دعوت کرد اما برادر که ظاهراً تعلق خاطر شدیدی به شاهان زند داشت به بهانه پیری و ناتوانی از قبول کار در دربار خان قاجار عذر خواست و به جای خویش میرزا عیسی را معرفی کرد و خود با موافقت آقامحمدخان به عنایت عالیات رفت.

میرزا عیسی به توصیه عمومی خویش در دستگاه دیوانی قاجار به کار مشغول شد دیری نپایید که روش‌های میرزا محمد حسین توسط میرزا عیسی معروف به میرزا بزرگ قائم مقام به کار گرفته شد و به دنبال آن اصلاحات کشوری و لشکری آغاز کردید. میرزا حسین فراهانی را باید بنیانگذار سنت وزارت در تاریخ ایران پس از صفویه دانست. میرزا عیسی معروف به میرزا بزرگ در مدتی کوتاه لیاقت و استعداد خود را در کارهای مختلف نشان داده بود در سال ۱۲۱۳ هـ وقتی عباس میرزا به سمت نیابت سلطنت مامور حکومت آذربایجان شد. میرزا عیسی نیز از طرف میرزا شفیع مازندرانی وزیر اعظم فتحعلی‌شاه به سمت وزارت عباس میرزا ماموریت یافت همچنان که عباس میرزا ولی‌عهد و قائم مقام سلطنت بود وزیرش میرزا عیسی نیز قائم مقامی صدر اعظم فتحعلی‌شاه را به عهده داشت

۷-۹- اندیشه و کارنامه میرزا بزرگ

میرزا ابوالقاسم از سال ۱۲۰۹ هـ. ق و در حدود پانزده سالگی به دستگاه آقا محمدخان قاجار وارد شد و زیر نظر پدرش میرزا عیسی قایم مقام بزرگ به انجام کارهای کتابت پرداخت و در این کار به قدری توana شد که امروز نامه‌های او - منشأت قایم مقام - به عنوان زیباترین و مهم ترین استناد تاریخی و ادبی دوره‌ی قاجاریه محسوب می‌شود. ابوالقاسم قایم مقام فراهانی یکی از مشهورترین صدر اعظم‌های دوران قاجاریه است. میرزا بزرگ وزیر کارداری بود که به دلیل کفایتش به تدریج اهمیت تبریز از تهران بیشتر شد. شهر تبریز در دوران صدارت او رونق تجاری پیدا کرد و تجارتخانه‌های زیادی در این شهر پدید آمد. همچنین با کمک روس‌ها در قشون آذربایجان اصلاحاتی انجام شد. در ۱۲۲۵ فتحعلی‌شاه میرزا بزرگ را به صدارت خود انتخاب کرد. میرزا عیسی فرزند ارشد خود میرزا حسن را به دستگاه عباس میرزا معرفی کرد اما میرزا حسن یک سال بعد مرد و میرزا ابوالقاسم (قایم مقام فراهانی) جانشین وی شد، میرزا ابوالقاسم به دستور پدر به سرعت از تهران به تبریز رفت و از همان آغاز لیاقت و کفایت خود را در دستگاه عباس میرزا نشان داد

لقب قائم مقام به میرزا بزرگ در زمان صدارت میرزا شفیع مازندرانی به میرزا عیسی داده شد و از آن پس در خاندان او باقی ماند.^{۳۴} برخی از اروپاییانی که به ایران آمدند بیان نمودند که اگر مدیریت و قابلیت میرزا عیسی فراهانی نبود صدر اعظم‌های فتحعلی‌شاه قادر به ادامه وظایف خود نبودند.

میرزا بزرگ هنگام عزیمت به آذربایجان به عنوان وزیر عباس میرزا به آنجا رفت تا در کارها و اداره امورات به وی مساعدت نماید عباس میرزا نیز خود از برجسته‌ترین فتحعلی‌شاه بود. روش اندیشه‌ی این شاهزاده و تقوا و پاک‌دامنی و گرایش او به روابط با دنیا بیرون و ترقی و تعالی کشور از امتیازات بزرگ این شاهزاده نسبت به دیگران است.^{۳۵} وی آنها را تحت تعلیم میرزا بزرگ به دست آورد. عباس میرزا در سن نوجوانی به تبریز رفت میرزا عیسی در همان حال که وزیر او بود مریبی و آموزگار عباس میرزا نیز به شمار می‌رفت. و وظیفه تعلیم و تربیت وی را بر عهده داشت. این نه تنها شاهزاده بود که از محضر میرزا بزرگ کسب علم و دانش می‌نمود بلکه غالباً افرادی که در اطراف دستگاه حکومت وی بودند از تعلیم این مرد بزرگ و فرهیخته بهره‌مند می‌شدند. به طوری که خانه و دستگاه این مرد بزرگ به آموزشگاه و دانشکده تبدیل شده بود چنانچه روشی است امیرکبیر نیز پرورش یافته‌این خاندان بزرگ است.^{۳۶}

^{۳۴} محمدحسن خان اعتمادالسلطنه، صدرالتواریخ، به کوشش مرضیه یعقوبی، چاپ اول، تهران، ۱۳۹۲، انتشارات عطار، ص ۱۴۵

^{۳۵} - آدمیت، فریدون، امیر کبیر وایران، تهران، خارزمی، ۱۳۵۴، ۳۰-۲۹، ص

^{۳۶} دنبلي، عبد الرزاق، ما ثر سلطانیه، تهران، ابن سينا، ۱۳۵۱، چاپ دوم، صص ۱۲۵-۱۲۶

میرزای بزرگ از هوش و دانش بهره فراوان داشت و از نظر سیاسی و اقتصادی نیز به پاکی و پاکدامنی شهره بود و بیش از هر کس دیگر در اصلاح و مصلحت مردم و مملکت خود کوشیده عباس میرزا نیز در طول زندگی خود از کمکها و باری افراد شایسته این چون میرزا عیسی فراهانی و میرزا ابوالقاسم که پایه اصلاحات را در کشور بنا نهادند بهره‌های فراوان برد میرزا عیسی را به راستی باید پیشرو مکتب اصلاح و ترقی در ایران دوره قاجار به شمار آورد.

۷- اصلاحات داخلی عباس میرزا

۷-۱- وضعیت ارشاد ایران قبل از اصلاحات

در اینجا جا دارد وضعیت مختصری از سپاه ایران قبل از اصلاحات عباس میرزا از زمان فتحعلی شاه قاجار مورد بررسی قرار گیرد.

وضعیت سپاه در دوره فتحعلی شاه و قبل از اصلاحات عباس میرزا مناسب‌تر از قبل نبود در هنگام وقوع خطر جنگ و یا آشوب‌های داخلی به دستور شاه سوارانی از چادرنشینان ایرانی گردآوری می‌شدند و در بهار و پاییز که گیاه فراوان بود به جنگ می‌رفتند و در تابستان و زمستان سربازان به خانه‌های خود برمی‌گشتند نظامیان پوشش ویژه یونیفرم مخصوص جنگ نداشتند و هر سرباز سپاه ایران لباس ویژه سرزمه‌ن و ایل خود را به تن داشت سربازخانه‌ها ناپسامان بود و بیمارستان ویژه وجود نداشت. سربازان زخمی جنگ می‌بايست خود به دنبال درمان و دارو می‌رفتند و گاهی مجبور بودند که لباس و جنگ‌افزار و یا اسب خود را برای درمان خود بفروشند.^{۳۷}

علی میرزا فرزند فتحعلی شاه که در حدود سال ۱۸۰۸ میلادی حاکم شیراز بود هزار سواره نظام زیر فرمان خود داشت و مزد آنان را پرداخت می‌کرد و به هنگام ضرورت می‌توانست در حدود بیست هزار سواره نظام به جنگ بفرستد نکته جالب توجه این است که این سربازان می‌باشد لباس و سلاح خود را تهیه کنند و هر بار که فرمان سربازگیری از طرف حکومت صادر می‌شد رئیس قبیله تعداد معینی سرباز آماده می‌کرد این روش سربازگیری مانع ایجاد یک ارتضی منظم و قوی می‌شد. نکته مهم‌تر این است که اکثر آنها به اکراه خدمت می‌کردند مگر آنکه امید تاخت و تاز و تاراج داشته باشند یا سرکرده خودشان به آن‌ها فرمان دهد.^{۳۸} اما یکی از نقایص عمدۀ سپاه ایران در این دوره این بود که در زمان صلح کمتر کسی به فکر انتظام امور نظامی و سپاهی بود و تا جایی که بیشتر سربازان خود را مرخص می‌کردند تا به کارهای دیگری بپردازند این امر باعث می‌شد که لشکر منظم و دائمی و تربیت شده و مجهز وجود نداشته باشد این امر نشان‌دهنده ناپسامانی نظامی و نظامیگری در ایران قبل از اصلاحات نظامی عباس میرزا است.^{۳۹}

۷-۲- پیاده نظام

سازمان نظامی ایران قبل از آمدن مریبان اروپایی مرکب بود از ۱۸۰ هزار نفر که از قوای پایتختی و قوای ولایتی تشکیل می‌شد. دسته اول قوای پایتخت در حدود ۷۰ هزار نفر بودند که از دولت حقوق دریافت می‌کردند و دسته دوم قوای ولایتی بودند که به خرج شاهزادگان و حکام ولایات اداره می‌شدند صنوف ارشاد نیز عبارت بود از پیاده نظام متشكل از ۶۰ هزار نفر و سواره نظام متشكل از ۱۴۴ هزار نفر و توپچی متشكل از ۲۵۰۰ نفر. ارشاد ایران فاقد کادر تعلیم یافته و با تجربه بود و افرادی با معرفی تعدادی نفرات دارای مقام نظامی می‌شدند و فرمانده یک دسته ۱۰ نفری را ((اون باشی)) و فرمانده ۱۰۰ نفر را ((یوز باشی)) و فرمانده واحد ۱۰۰۰ نفری را ((مین باشی)) و فرمانده ۱۰۰۰۰ نفری را ((امیر تومان)) می‌گفتند. اما با ورود هیات نظامی اروپایی در زمان فتحعلی شاه به سال ۱۲۲۲ق. عباس میرزا اصلاحات نظامی خود را در سه محور آغاز کرد. اول پیاده نظام و دوم سواره نظام و سوم توپخانه.^{۴۰} اولین کسانی که برای تعلیم و تربیت سپاه ایران به عباس میرزا کمک کردند افسران فرانسوی بودند آنها اهمیت پیاده نظام و توپخانه را به عباس میرزا گوشتند می‌کردند آنان مأموریت تعلیم و تربیت سپاه جدید ایران در تهران و آذربایجان را به عهده گرفتند و علی‌الظاهر در حدود ۳۵ هزار نفر پیاده نظام تربیت نمودند.

^{۳۷} مریم فریزه‌نلی، تاریخ جنگ‌های روسیه و ایران، تهران نشر کتاب پارسه، ۱۳۸۷، صص ۶۵-۶۷

^{۳۸} عزت‌الله نوذری، تاریخ اجتماعی ایران از آغاز تا مشروطه، تهران، انتشارات خجسته، ۱۳۸۵، چاپ سوم، ص ۳۷۳-۳۷۲

^{۳۹} فریدون آدمیت، امیرکبیر و ایران، تهران، انتشارات خوارزمی، ۱۳۵۴، چاپ چهارم، ص ۲۸۷-۲۸۸

^{۴۰} مدنی، سید جلال الدین، تاریخ سیاسی معاصر ایران، قم، دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم ۱۳۸۰، ص ۳۸ و ۳۹

همین که این سربازان دو یا سه ماه آموزش می دیدند از طرف عباس‌میرزا به جبهه جنگ احضار می شدند و به همین دلیل افسران موفق به تشکیل سپاه تمام عیار نظامی جدید در ایران نشدند به همین دلیل هیئت اعزامی فرانسه به علت خیانت ناپلئون در بستن معاهده صلح تیلیست با روسیه و نادیده گرفتن ایران از کشور خارج شدند و بلافضله افسران انگلیسی جانشین آنها گردیدند.^{۴۱}

از ویژگی های سپاه پیاده نظام ایران می توان به لباس متحداشکل که شامل نیم تنه ای از ماہوت سبز با یقه و سرآستین قرمز و دکمه زرد با شلوار گشاد از جنس کتان سفید و پوتین نام برد در فصل زمستان علاوه بر لباس متحداشکل به هر سرباز نوعی روپوش کوتاه از پارچه پشمی ضخیمی داده می شد که سطح خارجی آن را پشم بلندی مانند پشم بز پوشیده بود که ایرانیان آن را یاپونچی می نامیدند. کلیه لوازم سربازان از چرم گاو میش و به رنگ سفید تهیه می شد بیشتر تفنگ ها هم انگلیسی است که از محل کمک ها از هند وارد می شود پتو و بسیاری اجناس دیگر هم از هند وارد می گردند.^{۴۲}

۷-۱۰-۳- توبخانه

قبل از دوره اصلاحات عباس‌میرزا در ایران ساخت توبه مرسوم نبود و توبه های موجود در ایران یا از نوع توبه هایی بود که از زمان امام قلی خان در جنگ از پرتقالی ها گرفته بودند یا از روس ها و عثمانی ها چنانچه آقا محمد خان پس از گشودن تفلیس توبه هایی را که تزار روسیه کاترین دوم به هرا کلی پادشاه گرجستان هدیه داده بود به ایران آورد و دیگر در سال ۱۸۲۳ میلادی کساندر اول تزار روس تجهیزات توبخانه دو گروهان روس را به عباس‌میرزا هدیه داد.^{۴۳}

ورود هیئت نظامی فرانسه به ایران به سرپرستی ژنرال گاردن برای ایجاد اصلاحات نظامی و کمک به عباس‌میرزا بود از میان افسران فرانسوی همراه وی فابیو افسر توبخانه بود او از سوی فتحعلیشاه مأمور بنیان گذاری کارخانه توبه ریزی در اصفهان شد. در اولین گزارش خود نوشته است که توبخانه ایران اصلاح ناپذیر است و باید آن را از نو ساخت.^{۴۴} به طور کلی افسران فرانسوی در امر توبه و توبخانه موفق نبودند زیرا حاکم اصفهان که وابسته به انگلیسی ها بود در امر توبه سازی با افسران فرانسوی همراهی نکرد و مشکلاتی را برای آنان بوجود آورد همچنین توبه هایی که توسط آنها تولید می شد عملی کاربردی نداشته زیرا کالیبره این توبه ها بسیار کوچک بود و به اندازه توبه هایی بود که پرتقالی ها در جنگ های کوهستانی به کار می بردند ثانیاً پایه ای توبه ها بسیار ناقص بود همچنین اعضا و اجزای توبخانه هم بسیار بد آورد با تمام تلاش های کارشناسان توبه ساز فراهم نمودن تعداد زیادی توبه که با توبه های جدید تناسب داشته باشند

به نظر می رسد با تمام تلاش های عباس‌میرزا وضعیت توبخانه ایران بسامان شده بود با این حال این بخش از سپاه ایران جدی گرفته نشده بود زیرا تمام واحد توبخانه ایران به ۵۰ عراده توبه نمی رسیده و بیشتر آن نیز از انگلیسی وارد می شد این واحد نظامی به دلیل فقدان نیروی آموزش دیده کافی و وجود موانع و مشکلات تهیه و تولید داخلی نتوانست همپای بخش های دیگر ارتش ایران حرکت نماید.

۷-۱۰-۴- سواره نظام

سواره نظام منظم ایران من حیث المجموع به سبک فرانسوی سازماندهی شده بود آنان بی چون و چرا می توانستند با بهترین سواره نظام دنیا رقابت کنند سواره نظام از ۲۰ گردان تشکیل شده بود که چهار واحد آن با نیزه و یک واحد آن به تفنگ مجهز بوده افراد این سپاه از بهترین و شجاع ترین مردان ایران انتخاب می شدند اسب های آنان عربی و ترکمنی بود که از بهترین اسب ها برای جنگ در جهان انتخاب می شدند.^{۴۵}

افراد سواره نظام اسب های خود را می آوردن اسب های آنها از بهترین نمونه اسب های جهان بود آنان تحت فرمان فرماندهان طایفه خود بودند در هنگام جنگ افراد سواره نظام هیچ نظامی نداشتن و آنان بدون نظم و ترتیب خاصی از هر جهت به دشمن حمل می کردند اگر دشمن

^{۴۱} علی اصغر شمیم و از نادر تا کودتای رضاخان میرپنج، تهران، مدب، ۱۳۷۵، چاپ چهارم، صص ۲۴۸-۲۴۷

^{۴۲}- کاسپار دروویل، سفر در ایران، ترجمه: منوچهر اعتماد مقدم، تهران، شباویز، ۱۳۷۰، چاپ چهارم، ص ۲۷۲-۲۷۵

^{۴۳} کوزنتسو، اوضاع سیاسی و اقتصادی اجتماعی ایران در پایان سده هجدهم تا نیمه نخست سده نوزدهم میلادی، ترجمه، سیروس ایزدی، تهران، نشر بین المللی، چاپ اول، ۱۳۵۸، ص ۴۴

^{۴۴} کوزنتسو، اوضاع سیاسی و اقتصادی و اجتماعی ایران در پایان سده هجدهم تا نیمه نخست سده نوزدهم میلادی، ترجمه، سیروس ایزدی، تهران، نشر بین المللی، چاپ اول، ۱۳۵۸، ص ۴۵

^{۴۵} گاسپار دروویل، سفر در ایران، ترجمه: منوچهر اعتماد مقدم، تهران، نشر شباویز، ۱۳۷۰، چاپ چهارم، ص ۲۷۵-۲۷۴

شکست می خورد یا فرار می کرد این سپاه ایستادگی می نمود ولی درغیراین صورت با بی نظمی تمام دست به عقبنشینی می زد و از عقب تیراندازی می کرد.^{۴۶}

کلمله کلمباری در مورد سپاه سواره نظام ایران می گوید: ((ایرانیان دارای شجاعت و جسارت کم نظیری هستند و چه غالب و چه مغلوب شوند به هر حالشاد و سرحال هستند این بی تفاوتی نتیجه زندگی ساده چادرنشینی است که بدان عادت کرده اند جوانان سواره نظام ایران اصولاً عاشق اسب و اسب سواری هستند در صورت داشتن است و تفنج خود آماده مقابله با هر خطر می شوند ولی در تعزیف و تمجد از تیراندازی این سوارکاران می نویسد که آنان قادرند یک کلاه را در صدمتری نشانه گیری کنند به همین دلیل نیز سوارکاران اروپایی که فاقد چنین مهارت ها و چالاکی هایی بودند در نظر سوارکاران ایرانی حقیر می نمودند وی تعداد سوارکاران ایرانی را در حدود ۲۰۰،۰۰۰ نفر ارزیابی می کند و می گوید که افسران سواره نظام معمولاً از بین رؤسای قبایلی که گروه های سواره رو فراهم می آورند انتخاب می شدند^{۴۷}))

اما با توجه به وضعیت جمعیتی ایران و فقر و جنگ های پی در پی و آشوب های داخلی بعيد به نظر می رسد که عباس میرزا توانسته باشد قشونی چنین فراهم سازد.

۷-۱۰-۵- اعزام دانشجو به خارج

از کارهای دیگر عباس میرزا در زمینه اصلاحات فرستادن تئی چند از جوانان ایرانی به انگلستان برای فرآگیری دانش و فن های جدید بود و برخی از صنعتگران اروپایی را برای آموزش جوانان به ایران آورد او مایه کوبی آبله در تبریز انجام داد و توانست اولین چاپخانه سربی را به سال ۱۲۴۰ ه ق در تبریز افتتاح کند و جوانانی را برای آموختن چاپ سنتگی به روییه فرستاد و باعث رواج این صنعت در ایران شد آرزو و خواست عباس میرزا وزیر دانا و باهوش خود میرزا بزرگ قائم مقام پیشرفت کشور و خودکفایی بود وی تلاش نمود که از کارشناسان خودی استفاده نماید و این خواست و آرزوی آنان را به این اندیشه سوق داد که باید بتوانند جوانان با استعداد و باهوش ایرانی را برای کسب دانش نو به اروپا اعزام کنند

۷-۱۰-۶- اصلاحات اداری

عباس میرزا پس از ورود به آذربایجان دست به اصلاحات زد و به کار دیوانی نظم و ترتیب خاصی داده طرز جمع آوری مالیات و عواید دولتی ظالمانه و برخلاف اخلاق و عدالت را سامان داد ترتیب خیابان ها و عمارت دولتی را به روش نوین احداث نمود وی با اندیشه ای نوگرایی خود می خواست کشور ایران را به سوی تمدن اروپایی بکشاند از این رو فرمان داد تا مترجمین زبردست کتاب های نوشته شده درباره نظام اداری و اروپا را به فارسی ترجمه کنند وی با بنیان گذاری چاپخانه دولتی گامی مهم در نوسازی حکومتی گذاشت. و هدف او کاستن گزند مأموران حکومتی به مردم بود وی فرمان داد هیچ کس حق ندارد هزینه خود را بر مردم ناتوان میانه راه تحمیل کند چون پرداخت هزینه ایاب و ذهاب چاپارها از اسب و آذوقه با دولت است^{۴۸}.

۷-۱۰-۷- اصلاحات اقتصادی

پایه و اساس زندگی اقتصادی ایران در دوره قاجاریه بر کشاورزی و دامداری استوار بود و بیشتر مردم ایران در بیرون شهرها و در روستاهای زندگی می کردند وضعیت زمین و زمین داری در دوره قاجار به چند گونه بود و مالکیت زمین ها بر چند قسم تقسیم می شد: اول زمین های دولتی که به آنها زمین های خالصه می گفتند دوم زمین های شاهی که زمین های خاصه نامیده می شد دسته سوم زمین های اربابی و مالکی بودند که متعلق به زمین داران بزرگ بودند دسته چهارم زمین های متعلق به زمین داران کوچک که خود مالک نامیده می شدند و دسته پنجم زمین های اماکن مذهبی بود که به زمین های وقفی معروف بودند.

آنچه به طور اختصار باید بیان شود حاکی از وضعیت اسفناک اوضاع اقتصادی و اجتماعی ایران عصر قاجار است و نشان می دهد این اوضاع چه قدر می تواند برای اداره یک کشور خطرناک باشد از این رو عباس میرزا با درک این واقعیت خواهان تغییر و دگرگونی در اوضاع اقتصادی شده بود وی کوشید که رسم و فروختن مقام حکومت را به کسی که بیش از دیگران بول می داد برابردازد وی کوشید در زمینه ثبیت میزان

^{۴۶} ژنرال گارдан، خاطرات مأموریت ژنرال گاردان در ایران، ترجمه: عباس اقبال آشتیانی، تهران، نگاه، ۱۳۶۲، ص ۶۷

^{۴۷} لین تورتن، تصاویری از ایران، ترجمه، مینا نوابی، تهران، دفتر پژوهش های فرهنگی، ۱۳۷۴، چاپ اول، ص ۴۵-۴۶

^{۴۸} حیدر مازندرانی، تاریخ ایران دوره قاجاریه، تهران، چاپخانه سپهر، ۱۳۷۰، چاپ چهارم، ص ۱۶۶

مالیات براساس طبقه بندی منظم و مرتب و وصول آنها و اجرای این امر تا اندازه‌ای توفیق حاصل کند و این راه و رسم و غلط را براندازد.^{۴۹} همچنین با شروع جنگهای ایران و روسیه و با وارد شدن خسارات زیاد به وضعیت اقتصادی ایران عباس‌میرزا جهت جبران آن خسارات و جذب سرمایه به فکر درج آگهی در جراید اروپایی افتاد و این کار انجام داد.^{۵۰} آگاهی‌های عباس‌میرزا از پیشرفت صنعتی کشورهای اروپایی پس از بازگشت دومین دسته دانشآموزان فرستاده شده به فرنگ افزایش بیشتری یافت از همین زمان با تلاش روس‌ها و انگلیسی‌ها برای فروش کالاهای تجاری خود به ویژه پارچه و پوشاک در ایران و به دست آوردن سود زیاد عباس‌میرزا به فکر پیامدهای این واقعه افتاد و در صدد برنامه‌ریزی برای فرآوری‌های صنعتی و بنیان‌گذاری و گسترش کارخانه‌ها در ایران افتاد اما برای تحقق این خواسته به پیگیری و مساعدت حکومت نیازمند بود از این رو علی‌رغم شور و استیاق اولیه به کار در پایان کار دگرگونی قابل ملاحظه‌ای به وجود نیامد از علل اصلی عدم موفقیت می‌توان به دنبال نشدن این اقدامات در دوره‌های بعد و مرگ زودهنگام عباس‌میرزا و استغال به امر جنگ با روسیه اشاره کرد.

هدف عباس‌میرزا از این‌گونه اقدامات و تأسیس برخی کارخانه‌ها در آذربایجان برطرف نمودن نیازهای ایرانیان به دیگر کشورها بود تا استاد کاران و پیشه‌وران ماهر ایرانی دچار زیان نشوند به‌هرحال عباس‌میرزا در زمینه‌های مختلف نظامی و اقتصادی فعالیت نمود اما این فعالیت‌ها را در سطح محدود و به اندازه‌ی توان خود انجام داد.

۷-۱۱-۱- قدرت‌های بزرگ و نقش آن‌ها بر اصلاحات:

۷-۱۱-۲- نقش روسیه بر روند اصلاحات

بطور حتم می‌توان گفت که دولت روسیه در ایجاد اصلاحات نظامی و اجتماعی عباس‌میرزا هیچ‌گونه دخالت مثبت و سازنده‌ای نداشته است. آنان با ایجاد و تحملیل دو جنگ بر ایران زمینه سقوط و عقب افتادگی اصلاحات نوین ایران را فراهم آوردند شاید با یک نگاه خوش بینانه و ساده انگارانه بتوان گفت که بروز جنگ‌های ایران و روسیه عباس‌میرزا و هیئت حاکم آذربایجان را ترغیب به ایجاد اصلاحات نظامی و اجتماعی به سبک کشورهای اروپایی نموده باشد اما به طور مستقیم دولت روسیه در روند اصلاحات ایران نقش مثبت و سازنده‌ای ایفا نکرده است. آنان با تحملیل معاهدات صلح با کمک دول اروپایی هم موجب جدایی بخش‌های وسیعی از سرزمین ایران را فراهم آوردند و هم زمینه نفوذ خود را در ایران رقم زدند. این عوامل باعث نارضایتی هایی در دستگاه حاکمه ایران و توده‌های اجتماعی مردم ایران گردید و هر چه بیشتر زمینه فقر و عقب افتادگی و ناامنی را در کشور ما فراهم آورد.

۷-۱۱-۳- نقش فرانسه بر اصلاحات

به طور کلی نیروهای فرانسه برای اولین بار با هدف نوسازی و کمک به ارتش ایران و با کمک به اصلاحات عباس‌میرزا وارد ایران شدند و اقدامات مثبت و سازنده‌ای انجام دادند اما به دلیل خیانت به ایران و همراهی با دولت روسیه و امضای معاهده تیلیست و نادیده گرفتن ایران از ادامه کار در ایران بازماندند. نقش دولت فرانسه بر اصلاحات عباس‌میرزا در دوره تصدی‌گری فرانسویان در ارتش مثبت بود اما این اقدامات مدت طولانی دوام نداشت و به سرعت پایان پذیرفت آنان نتوانستند به صورت عمیق و مؤثر و سازنده فعالیت نظامی و مهندسی و صنعتی ایران را دگرگون سازند.

۷-۱۱-۴- نقش دولت انگلیس در روند اصلاحات

در ابتدا دولت انگلیس با وعده کمک مالی و نظامی به ایران آمد تا دولت ایران را در برابر روسیه حمایت کند. اما هدف نهایی و پنهان آن‌ها تعزیف ایران و درگیر نمودن کشور ما با دولت روسیه بود تا این طریق بتواند هر دو دولت را ضعیف نماید و توجه آن دو دولت را از هندوستان دور سازد. اگرچه همکاری انگلستان در اوایل اصلاحات علی‌الظاهر مناسب به نظر می‌رسید. اما حوادث بعدی و بستن معاهدات و پیمان شکنی‌های آنان نشان داد که همه آن همکارها حیله‌ای بیش نبوده است تا توجه دولت مردان ایران را از هندوستان دور نماید از این رو آن دولت نه تنها در روند اصلاحات عباس‌میرزا نقش موثر و سازنده‌ای نداشت بلکه در موقع حساس باعث تضعیف سازمان سپاه و تحملیل معاهدات ننگین بر ایران شده است.

^{۴۹} لمبتون مالک و زارع در ایران، ترجمه: متوجه امیری، تهران، علمی و فرهنگی، ۱۳۶۲، چاپ سوم، پاورقی، ص ۲۷۴

^{۵۰} روزنامه وقایع التفا قیه تهران، انتشارات کتابخانه ملی، مقدمه محمد اسماعیل رضوانی، ۱۳۷۳

۷-۱۱-۴- نقش عثمانی بر روند اصلاحات

کشور عثمانی در اصلاحات عباس میرزا نقش مؤثر و سازنده‌ای نداشته است بلکه از فرصت به دست آمده به خاطر جنگ‌های ایران و روسیه استفاده نموده است و به تحرکاتی در مرزهای ایران دست زده است و این اقدام آنها زمینه ناامنی سیاسی را در مرزهای ایران به وجود آورده است که با دلاوری‌های سپاه ایران این اقدامات سرکوب شد اما آنچه نباید از نظر دور داشت این است که تاریخ عثمانی همانندی فراوانی با تاریخ ایران دارد و می‌توان گفت که گرفتاری‌های این کشور بیش از کشور ما بوده است.

۸- نتیجه گیری

عباس میرزا با قرار گرفتن در کنار قائم مقام فراهانی و همچنین ایالت آذربایجان و شرایط پیچیده‌ای که پدید آمده بود اندیشه اصلاحات در ذهن او ایجاد گردید. وی در انجا با همت و پشتیبانی قائم مقام فراهانی دست به اصلاحات مهمی زد که مهمترین آنها اصلاحات نظامی بود. هر چند این اصلاحات هزینه‌های اقتصادی و سیاسی زیادی به همراه داشت اما به دلایل سنتی بودن جامعه ایران و نارضایتی و عدم همکاری شاهزادگان و عدم همکاری سرکردگان ایلات و خان‌های ناراضی به سر انجام مطلوب نرسید. اصلاحات نظامی وی برای دفاع در برابر روسیه با پشتیبانی و آموزش فرانسه و انگلیس صورت گرفت اما این نه تنها موجب بهبود اوضاع نظامی ایران در جنگ‌های ایران و روسیه نشد بلکه باعث نارضایتی میان سرکردگان قشون سنتی از تغییرات و اصلاحات ایجاد شده گردید این سردرگمی‌ها و نارضایتی‌ها زمینه ناکامی و شکست ایران را فراهم آورد. این اصلاحات نتیجه مورد نظر دولت مردان ایران را در پی نداشت. همچنین وی برای حفظ تاج و تخت در خاندان خود و مبارزه با شاهزادگان ناراضی مواردی درمعاهده‌ی گلستان با روسیه و معاهده‌ی ایران و انگلیس گنجاند. تا بتواند از ولایت اهل خود در برابر مخالفان دفاع کند. به هر حال با توجه به اینکه عباس میرزا شاهزاده است و تربیت اشرافی دارد و نوع زندگی او کاملاً در عملکرد و اصلاحات وی تاثیر گذار است لذا با نگاهی به زندگانی او کاملاً تاثیرات آن را بر اقدامات و اصلاحات وی رامشاهده می‌کنیم با توجه به این اقدامات وی زمینه دخالت بیگانگان را در آینده‌ی نه چندان دور در امور سیاسی ایران فراهم آورد. اما آنچه از عباس میرزا و اقدامات او در خور توجه می‌نماید این است که وی زود تر از دیگران متوجه ضرورت و تحول در ساختار نظامی و اقتصادی و اجتماعی ایران شد. وتلاش کرد که گامهای تجددونگرایی را بردارد. هر چند در این راستا موفق نشد اما بستری مناسب برای مصلحان آینده فراهم آورد.

منابع

- [۱] آصف، م. (۱۳۸۸). *رستم التواریخ*، به کوشش: میترا مهرابادی، تهران: نشر دنیای کتاب، چاپ دوم.
- [۲] اعتمادالسلطنه، م. (۱۳۴۹). *صدر التواریخ*، به اهتمام: محمد مشیری، تهران:وحید
- [۳] [دنبلي، ع. (۱۳۵۱). *ما ثر سلطانيه* ، تهران: ابن سينا، چاپ دوم
- [۴] دروویل، گ. (۱۳۷۰). *سفر در ایران*، ترجمه: منوچهر اعتماد مقدم، تهران:شباویز،چاپ چهارم
- [۵] روزنامه وقایع التفاقيه، (۱۳۷۳) مقدمه محمد اسماعيل رضوانی، تهران ، انتشارات کتابخانه ملي
- [۶] سپهر، م. (۱۳۷۷). *ناسخ التواریخ*، به اهتمام جمشيد کيانفر، چاپ اول، ديبا، اساطير، جلد ۱ و ۲
- [۷] [قائم مقام فراهانی، م،ع. (۱۳۸۰) *احکام جهاد و اسباب الارشاد* ، به کوشش غلامحسین زرگری نژاد ، تهران : بقعه
- [۸] [گاردان، ا، د، ک. (۱۳۶۲). *خطاطات مأموریت ژنرال گاردان در ایران* ، ترجمه: عباس اقبال آشتیانی، تهران، گزارش فرهنگ تاریخ ایران.
- [۹] [گور، ژ. فرانسوی خواجه تاجدار و مترجمه : ذبیح الله منصوری؛ تهران ؛ انتشارات امیرکبیر؛ ۱۳۷۶، ص ۱۳۵]
- [۱۰] هدایت، ر. (۱۳۸۰). *روضه الصفای ناصری*. به تصحیح: جمشید کيانفر، تهران: اساطير، چاپ اول، جلد ۲ .
- [۱۱] [دمیت، ف. (۱۳۵۴). *امیرکبیر و ایران*، تهران، انتشارات خوارزمی .
- [۱۲] آوري، پ. (۱۳۸۷). *تاریخ ایران دوره افشاریه، زندیه و قاجار (از مجموعه کمبریج)* ترجمه: مرتضی ثاقبفر، تهران: جامی، چاپ اول، جلد هفتم.
- [۱۳] آوري، پ. (۱۳۹۱). *تاریخ ایران کمبریج* ، قسمت دوم قاجاریه ، ترجمه: دکتر تیمور قادری، تهران: مهتاب، چاپ سوم.
- [۱۴] آوري، پ (۱۳۶۹). *تاریخ معاصر ایران*، ترجمه: محمد رفیع مهرآبادی ، تهران: انتشارات عطایی ، چاپ دوم، جلد اول.
- [۱۵]- اعتمادالسلطنه، م. (۱۳۷۵). *صدر التواریخ*، به کوشش: محمد مشیری، تهران: نشر روزبهان، چاپ دوم.
- [۱۶]-بامداد، م. (۱۳۷۸). *شرح حال رجال ایران در قرن ۱۲، ۱۳-۱۴ هجری*، تهران: انتشارات زوار، چاپ پنجم، جلد دوم
- [۱۷]-بيانی، ش. (۱۳۸۹). ، *مغولان و حکومت ایلخانی در ایران* ، انتشارات سمت، تهران، ۱۳۸۹ ، چاپ هشتم
- [۱۸]-بيانی، خ. (۱۳۱۷). *تاریخ دیپلماسی ایران*، تهران، شرکت کتاب
- [۱۹]-بینا، ع. (۱۳۸۳). *تاریخ سیاسی و دیپلماسی ایران*، تهران : دانشگاه تهران، جلد ۱
- [۲۰]-اپاکروان، ا. (۱۳۷۶). *عباس میرزا و فتحعلی شاه*، ترجمه: صفیه روحی، تهران: نشر تاریخ ایران.
- [۲۱]-پیرنیا، ح. (۱۳۷۶). *تاریخ ایران*، تهران: انتشارات خیام، چاپ هشتم
- [۲۲]-پیرنیا ، ح؛ آشتیانی، ع. (۱۳۸۶). *تاریخ ایران از آغاز انقراض قاجاریه*، تهران: انتشارات گهبد، چاپ اول.
- [۲۳] تورنتن، هل. (۱۳۷۴). *تصاویری از ایران*، ترجمه : مینا نوایی ، چاپ اول، تهران
- [۲۴]-جمالی، ز. (۱۳۸۵). *ایل قاجار (فرار هایی از زندگی عباس میرزا قاجار)*، تهران: انتشارات گیتی
- [۲۵]- رمضاني، ع. (۱۳۸۸). *فتحعلی قاجار شاه ایران* ، تهران، نشر ترفند ، چاپ دوم

- [۲۶] [شمیم، ع، ۱]. (۱۳۷۴). ایران در دوره قاجار، تهران، افکار.
- [۲۷] [شمیم، ع، ۱]. (۱۳۷۵). از نادر تا کودتا رضاخان میرپنج، تهران: مؤسسه انتشارات مدبر.
- [۲۸] [فریزهندی، م]. (۱۳۸۷). تاریخ جنگ‌های روسیه و ایران، تهران: نشر کتاب پارسه
- [۲۹]- [فریدون، آ]. (۱۳۵۷). جند مقاله تاریخی، تهران: چشم.
- [۳۰] [کوزنتسوا]. (۱۳۵۸). اوضاع سیاسی و اقتصادی و اجتماعی ایران در پایان سده هجدهم تا نیمه سده نوزدهم میلادی، ترجمه: سیروس ایزدی، تهران: نشر بین الملل، چاپ اول
- [۳۱] [کوزنتسوا، ن]. (۱۳۸۳). پژوهش‌هایی پیرامون تاریخ نوین ایران، ترجمه: سیروس ایزدی و میترا سادات ایزدی، تهران: نشر ورجاوند.
- [۳۲] [کدی، ن]. (۱۳۸۱). دوران قاجار و برآمدن رضاخان، ترجمه: مهدی حقیقت‌خواه، تهران: انتشارات ققنوس ایران
- [۳۳] [المیتون، ا]. (۱۳۶۲). مالک و زارع در ایران، ترجمه: منوچهر امیری، تهران، علمی و فرهنگی، چاپ سوم
- [۳۴]- [لمبتوون، ا]. (۱۳۶۳). سیری در تاریخ ایران بعد از اسلام، ترجمه: یعقوب آژند، تهران: امیرکبیر.
- [۳۵] [مکی، ح]. (۱۳۷۴). تاریخ ۲۰ ساله ایران، تهران، انتشارات علمی، جلد سوم، چاپ چهارم
- [۳۶] [مشعوف، ح]. (۱۳۸۳). وزارت و وزیران اعظم در دوره قاجار، خراسان: نشر پژوهش توسع.
- [۳۷] [مدنی، ج]. (۱۳۸۰). تاریخ سیاسی معاصر ایران، قم: دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- [۳۸] [مدنی، ج]. (۱۳۷۸). تاریخ تحولات سیاسی و روابط خارجی ایران، قم: جامعه مدرسین حوزه علمیه، جلد ۲.
- [۳۹]- [وحید مازندرانی]. تاریخ ایران دوره قاجاریه، تهران، چاپخانه سپهر، ۱۳۷۰، چاپ چهارم، ص ۱۶۶
- [۴۰] [نجمی، ن]. (۱۳۷۴). شرح زندگانی عباس میرزا تهران: نشر مهارت علمی
- [۴۱]- [نوذری، ع]. (۱۳۸۵). تاریخ اجتماعی ایران از آغاز تا مشروطه، تهران: انتشارات خجسته، چاپ سوم
- [۴۲] [سعید: نفیسی]. تاریخ اجتماعی و سیاسی ایران در دوره معاصر، تهران، اسیاطیر، ۱۳۸۳، ۱، ج ۱، ص
- [۴۳] [ورهram، غ]. (۱۳۶۹). تاریخ سیاسی و سازمان‌های اجتماعی ایران در عرصه قاجار، تهران: انتشارات معین.
- مقالات:
- [۴۴] [زرگری نژاد، غ]. (۱۳۷۹). (زمستان) بررسی احکام جهادیه و اسباب الرشاد، مجله دانشکده ادبیات دانشگاه تهران، شماره ۱۵۵
- [۴۵] [زرگری نژاد، غ]. (۱۳۸۶). عباس میرزا نخستین معمار بنای نظامی جدید در ایران معاصر، مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه تهران، شماره ۱۸۴